

Franciszek Jakubczak

Problem roli społecznej w socjologii współczesnej i w świetle dokumentów pamiętnikarskich

Przegląd Socjologiczny Sociological Review 20, 81-102

1966

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

FRANCISZEK JAKUBCZAK — WARSZAWA

PROBLEM ROLI SPOŁECZNEJ W SOCJOLOGII WSPÓŁCZESNEJ
I W ŚWIETLE DOKUMENTÓW PAMIĘTNIKARSKICH

Treść: Pojęcie roli społecznej w socjologii. — Społeczna rola jednostki w świetle dokumentów pamiętnikarskich. — Bogactwo materiałów pamiętnikarskich w Polsce a potrzeby badań nad problematyką ról społecznych i osobowości

POJĘCIE ROLI SPOŁECZNEJ W SOCJOLOGII

W praktyce empirycznego badania i naukowego opisywania złożonych zjawisk życia społecznego wypracowują socjologowie — zwłaszcza w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat¹ — poszczególne kategorie pojęciowe i koncepcje systematyzatorskie w obrębie swej dyscypliny².

Obok pojęcia społeczeństwa i idei rozwoju społecznego do głównych kategorii pojęciowych empirycznej socjologii należy koncepcja grupy społecznej jako zespołu współdziałających osób zespolonych osobową i rzeczową więzią społeczną. Przy analizowaniu działania i zachowania społecznego jednostek wedle oczekiwań grupy szerokie zastosowanie znalazło pojęcie wzoru osobowego używane zamiennie z pojęciem

¹ Za moment zwrotny w procesie przechodzenia od XIX-wiecznych systemów historiozoficznych i etnosocjologicznych do nowoczesnej empirycznej socjologii uważane jest ukazanie się w latach 1918—1920 w USA pięciotomowego dzieła W. I. Thomasa i F. Znanieckiego, *The Polish Peasant in Europe and America*.

² Poważnym na gruncie socjologii polskiej osiągnięciem w zakresie koncepcji systematyzujących zjawiska życia społecznego jest encyklopedyczne kompendium J. Szczepańskiego, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1963. Zawiera ono nie tylko precyzyjne omówienie treści i zakresu terminów współczesnej socjologii, ale również opartą na bogatym piśmiennictwie światowym oryginalną i przejrzystą koncepcję systematyzatorską zjawisk i procesów życia społecznego. Częścią tego systemu — nawiązującą do tradycji w tym zakresie socjologii polskiej — jest socjologiczna koncepcja człowieka i osobowości, w której czołowe miejsce zajmuje problematyka ról społecznych. Dokonany

roli społecznej. Wielu socjologów grupę społeczną traktuje jako syntezę ról społecznych jej członków. W związku z tym do podstawowych kategorii służących do opisywania prawidłowości społecznego zachowania się jednostek w obrębie elementarnych i nadrzędnych grup społecznych należy pojęcie roli społecznej. Oprócz socjologii pojęcie roli społecznej rozpowszechnione jest również i posiada istotne znaczenie na gruncie psychologii społecznej, antropologii kulturalnej i etnologii — stanowiąc czynnik sprzyjający integracji tych dyscyplin społecznych³.

W socjologii polskiej Florian Znaniecki spopularyzował termin rola społeczna i uczynił zasadniczą osią konstrukcyjną swej socjologicznej teorii osobowości. Dokonał tego Znaniecki w pracy *Ludzie teraźniejsi a cywilizacja przyszłości*, zawierającej obszernie rozbudowaną teorię osobowości społecznej i ról społecznych (s. 99—138), oraz w problemowym studium *Społeczne role uczonych a historyczne cechy wiedzy*, przynoszącym zarys ukształtowanych na przestrzeni dziejów poszczególnych typów społecznych ról uczonych⁴.

Sformułowana przez Znanieckiego koncepcja roli społecznej — czyli określonego wzoru osobowego — stosowana była z powodzeniem w okresie międzywojennym w opartych na pamiętnikach znanych pracach socjologicznych. Znalazła ona szerokie zastosowanie zwłaszcza w *Młodym pokoleniu chłopów* J. Chałasińskiego, które zawiera sugestywne zarysy społecznych ról chłopca i pana, ucznia i pastucha, chłopca

w pracy J. Szczepańskiego syntetyczny przegląd zagadnień współczesnej socjologii zawiera — poza wstępem precyzującym przedmiot socjologii, jej miejsce wśród nauk społecznych i założenia filozoficzno-metodologiczne — omówienie 46 szczegółowych problemów, zgrupowane w 8 rozdziałach traktujących o przyrodniczych i ekonomicznych podstawach życia społecznego, kulturze, socjologicznej koncepcji człowieka i osobowości, więzi społecznej, zbiorowościach społecznych, procesach społecznych i zagadnieniach rozwoju społecznego. Nowatorską — o dużej doniosłości dla perspektyw rozwoju empirycznej socjologii w krajach obozu socjalizmu — próbą wyłożenia najbardziej elementarnych pojęć empirycznej socjologii w nawiązaniu do systemu materializmu historycznego i niektórych koncepcji socjologów zachodnich jest *Zarys socjologii* Z. Baumana, Warszawa 1963. Podręcznik ten zawiera również rozdział poruszający kwestie osobowości. W odróżnieniu od systematyzatorskiej koncepcji Szczepańskiego — ujmującej zjawiska życia społecznego w sekwencjach „od szczegółu do ogółu” — Bauman dokonuje w swej pracy omówienia wybranych zagadnień w kolejności od społeczeństwa poprzez grupę i osobowość do kwestii metod badawczych socjologii.

³ Por. N. Gross, W. S. Mason, A. W. McEachern, *Explorations in Role Analysis — Studies of the School Superintendency Role*, New York 1958 J. Wiley and Sons, s. XIV — 379.

⁴ F. Znaniecki, *Ludzie teraźniejsi a cywilizacja przyszłości*, Warszawa 1935; F. Znaniecki, *Społeczne role uczonych a historyczne cechy wiedzy*, „Przegląd Socjologiczny”, T. V, 1937.

-katolika i chłopca-obywatela, niedoszedłego inteligenta i wędrowca organizacyjnego.

Wedle Znanieckiego — „Rola społeczna jest systemem normatywnych stosunków między jednostką a pewną częścią jej środowiska społecznego. System taki wyznacza tę część środowiska, ten »krąg społeczny«, z którym jednostka jako osoba społeczna ma być normatywnie związana; warunkuje jej »jaźń społeczną«, tj. obraz tego, czym winna być dla innych i dla siebie w danej roli jako istota cielesna i psychiczna; ustanawia jej »stan socjalny«, czyli zespół praw, jakie ma jej przyznawać dany krąg społeczny; oraz ustala jej »funkcję społeczną«, czyli zespół obowiązków, których wykonywania dany krąg może się od niej domagać. Role odgrywane przez różne jednostki w pewnej zbiorowości zazębiają się o siebie; zależność innych ról od danej roli stanowi o jej znaczeniu społecznym”⁵.

W powyższej definicji pojęcia rola społeczna zawarte są węzłowe momenty występujące w różnych konfiguracjach po dzień dzisiejszy przy określaniu tej kategorii socjologicznej. Mamy więc w tej definicji: 1) umiejscowioną w określonym środowisku społecznym jednostkę, 2) ustalony społecznie wzór zachowania i samooceny jednostki, 3) zespół praw przyznawanych jednostce przez grupę, 4) zespół obowiązków, jakich grupa oczekuje i może domagać się od jednostki, 5) „zazębianie się” ról o siebie i zależności ról podrzędnych od roli głównej.

W amerykańskim słowniku socjologicznym rola społeczna określona została jako „funkcja albo oczekiwane zachowanie jednostki w grupie, definiowane zwykle przez grupę lub kulturę”⁶. Bardziej znane określenia roli społecznej zwracają uwagę bądź na normatywny charakter tego pojęcia, bądź też przez rolę społeczną rozumieją faktyczne zachowanie się osobnika w grupie. Według R. Lintona składnikami roli społecznej są „postawy, wartości i sposoby zachowania się wyznaczone przez społeczeństwo osobom zajmującym określone pozycje”⁷. Zdaniem natomiast T. Parsonsa „rolę stanowi to, co dany osobnik czyni w ramach wzajem-

⁵ Znaniecki, *Społeczne role uczonych*, s. 10. Na światowe znaczenie teorii osobowości stworzonej przez Znanieckiego zwraca uwagę J. Chałasiński w pracy *Społeczeństwo i wychowanie*, Warszawa 1958; Znanieckiego socjologiczna teoria osobowości „wysuwa się na czoło w światowej literaturze socjologicznej” (s. 34).

⁶ „The function of expected behavior of an individual in a group usually defined by the group or the culture”, H. Pratt, *Dictionary of Sociology*, New York City, 1944.

⁷ H. Linton, *The Cultural Background of Personality*, Appleton-Century, New York 1945, s. 72.

nych stosunków z innymi osobnikami. Istotna jest przy tym funkcjonalna ważność jego postępowania dla danego systemu społecznego”⁸.

Obszerniejsze ujęcie koncepcji roli społecznej przedstawione zostanie tutaj za pośrednictwem *Socjologii* J. H. Fichtera⁹. Jak w większości podręczników, tak i tutaj pojęcie roli społecznej wywodzone jest od roli w sztuce teatralnej — gdzie aktor przejściowo wciela się w postać bohatera sztuki. W odróżnieniu jednak od roli teatralnej rola społeczna nie jest fikcyjna, lecz osobnik przyjmuje ją na dłuższy okres czasu w procesie socjalizacji, odgrywa ją w grupach, w które jest uwikłany, i rola ta staje się częścią jego osobowości społecznej. Rola społeczna wiąże się ze społecznie ukształtowanymi wzorami zachowania się. Gdy pewna ilość wspólnych reguł postępowania łączy się z określoną funkcją społeczną, mamy wtedy do czynienia z rolą społeczną. Istnieją na przykład pewne powtarzalne wzory postępowania i działania, określone postawy, obowiązki i przywileje, których się oczekuje od członka rodziny i które konstytuują rolę członka rodziny. Rolę społeczną określa się przez powiązanie ze społeczną funkcją i z grupą społeczną, w której ona występuje.

Rola wiąże się z osobowością społeczną jednostki. Osobowość społeczna jest bowiem syntezą wszystkich ról osobnika. Jednostka bierze udział w rozlicznych grupach i w każdej z nich realizuje swoją rolę. Sposób realizacji tych ról jest unormowany społecznie — dzięki czemu społeczeństwo może funkcjonować w sposób względnie ustabilizowany, a socjolog może badać i opisywać prawidłowości związane z realizacją ról. Jednostka nie stwarza sama społecznej formy swej roli, lecz odtwarza ją wedle ustalonego wzoru — w sposób, w jaki oczekuje się, że powinna swą rolę wykonać. Jednostka może być ojcem rodziny, sprzedawcą w sklepie, członkiem komitetu parafialnego, sportowcem, członkiem komitetu rodzicielskiego i działaczem partii politycznej. Będąc tą samą osobą może więc odgrywać rolę rodzinną, ekonomiczną, religijną, rekreacyjną, szkolną i polityczną. W każdej z tych grup oczekuje się od jednostki nieco innego postępowania. Za każdym razem inna jest jej sytuacja oraz funkcja w grupie. Trzy zatem elementy — sytuacja, funkcja i grupa — różnicują społeczne zachowanie jednostki.

Nie należy mylić terminów pozycja społeczna i rola społeczna. Pozycja dotyczy stanowiska jednostki, klasy czy kategorii osób w strukturze społecznej i mówi nam, jakie miejsce osiągnęła jednostka w społeczeństwie w stosunku do innych osób. Rola społeczna wiąże się ze

⁸ T. Parsons, *The Social System*, Free Press, Glencoe 1951, s. 25.

⁹ J. H. Fichter, *Sociology*, The University of Chicago Press, 1957, Chapter Nine: „Roles”, s. 201—221.

społecznie uregulowanym zachowaniem osób zajmujących poszczególne pozycje społeczne.

Pozycje i role społeczne znajdują wyraz w międzyludzkich powiązaniach. Możemy mówić o więziach występujących pomiędzy pozycjami społecznymi jednostek, jak też o więziach zachodzących pomiędzy ich rolami społecznymi.

Stosunki społeczne jako wzajemne powiązania pomiędzy rolami społecznymi doprowadzają do kwestii treści ról. Rdzeń roli stanowi sprawowanie praw i obowiązków zgodnie z funkcją. W obrębie roli może mieć miejsce pewna różnorodność wzorów jej realizacji, sankcjonowana przez społeczeństwo. Matka, która porzuca dziecko, jest uznana za winną pogwałcenia wzoru kulturowego, ale matka, która kocha, żywi i wychowuje swoje dziecko, ma pewną swobodę w niuansach odtwarzania swej roli.

Wyróżnić można rolę oczekiwaną i rolę rzeczywiście spełnianą (*expected and actual roles*).

Role społeczne nie polegają na niezróżnicowanym i automatycznym odtwarzaniu ustalonych reguł postępowania. Tak rzecz się ma tylko przy pewnych rytuałach religijnych i czynnościach technicznych. W innych wypadkach pomiędzy oczekiwaniami co do roli a rolą rzeczywiście realizowaną zachodzą mniej lub bardziej daleko idące rozbieżności, warunkowane różnicami w wychowaniu i odmiennymi cechami osobowymi. Oczekiwanie i sankcje co do roli wiążą się raczej z całokształtem zachowań związanych z rolą aniżeli ze ścisłymi wymogami w stosunku do jej elementów składowych. Oczekiwania wobec zachowań osobników zajmujących określone pozycje społeczne stanowią potężny czynnik standaryzacji i włączania w ustalone reguły różnorodności ludzkich działań i zachowań w społeczeństwie.

W związku z oczekiwaniami względem ról występuje zjawisko sankcji społecznej w stosunku do zachowań jednostki (*social sanction of roles*). W pojęciu „oczekiwanie”, w odniesieniu do zachowań regulowanych ustalonym wzorem realizowania roli społecznej, zawiera się nie tylko przewidywanie określonego przebiegu czynności jednostki. Społeczne role muszą być spełniane, jeśli społeczeństwo ma trwać jako prawidłowo i sprawnie działający system społeczny. Stąd realizacji poszczególnych ról społecznych towarzyszy określona presja społeczna, a odstępstwa od społecznie akceptowanego wzoru roli spotykają się z różnorodną sankcją społeczną. Siła społecznych presji i sankcji związanych z realizacją roli zależy od znaczenia określonej roli dla trwałości i harmonijnego funkcjonowania grupy czy szerszych społeczności. Im rola jest powszechniejsza i im większą wartość posiada dla społeczeństwa — tym większa jest siła presji na odgrywanie takiej roli we-

dle ustalonego wzoru. Rola społeczna oceniana jest przez zbiorowość na wielu poziomach zachowania i każdemu z nich towarzyszą równoległe odpowiednie presje i sankcje. W obrębie roli zawierają się: a) pożądany sposób zachowania, b) tolerowany zakres odstępstwa od ustalonego wzoru, c) zakazany sposób postępowania, wywołujący presje i sankcje. Stopień przestrzegania wymogów pożądanego sposobu zachowania się i wystrzegania się sposobu zakazanego jest miernikiem realizacji poszczególnych ról społecznych.

Istnienie i realizacja podstawowych ról stanowią niezbędny warunek istnienia życia społecznego. Role istnieją we wszystkich kulturach i na wszystkich szczeblach rozwoju społecznego. Prymitywne przedpiśmienne społeczeństwo nie mogłoby istnieć, gdyby ludzie nie spełniali w nim swych ról społecznych wedle ustalonego wzoru. W społeczeństwie takim różnorodność ról jest wprawdzie mniejsza, ale wymogi co do ich ustalonego spełniania są bardziej rygorystyczne niż we współczesnym społeczeństwie industrialnym. Role poszczególnego typu (np. rola kupca) nie są jednakowo realizowane we wszystkich społeczeństwach i wszystkich kulturach — lecz jako produkt określonych społeczeństw i kultur podlegają konkretnym uwarunkowaniom i modyfikacjom. Ilość, rodzaj i treść ról społecznych ulega w ciągle przeobrażających się społeczeństwach nieustannym zmianom i stałemu wzbogaceniu. W społeczeństwie industrialnym, które znamionuje kult profesjonalizacji, na czołowe miejsce wśród ról wysuwają się role zawodowe. Wokół tych ról koncentrują się podstawowe wartości społeczne — ich w pierwszym rzędzie dotyczy rozbudowany mechanizm oczekiwań społecznych ze strony otoczenia. W społeczeństwach pierwotnych natomiast na czoło wysuwają się role w obrębie rodziny i związków rodowych.

Wobec mnogości ról w poszczególnych zbiorowościach społeczeństwo dysponuje ustalonym mechanizmem łączenia ze sobą jednostek i ról społecznych. Podobnie jak pozycję społeczną osiąga się przez nabycie i zdobycie (*ascription and achievement*) tak rolę społeczną uzyskuje się w drodze wyznaczenia bądź przyjęcia (*by assignment and by assumption*). Przez wyznaczenie jednostce roli społecznej rozumie się przydzielenie jej określonej roli z zewnątrz bez udziału momentu wyboru. W ten sposób uzyskuje się role rodzinne: matki, córki, dziadka, ciotki czy kuzyna niezależnie czy nawet wbrew woli. Z urodzeniem związane są takie aspekty ról społecznych, jak wiek, płeć, rasa i przynależność etniczna. Wyznaczyć można rolę przez adopcję lub sprzedażnie w małżeństwo wbrew roli, jak też przez wyznaczenie podwładnych na określone stanowisko (np. wśród duchowieństwa czy w wojsku).

Jednostka wchodzi w rolę społeczną w trybie przyjęcia jej, gdy wybiera daną rolę przez świadome podjęcie decyzji. Przez przyjęcie

uzyskuje się np. rolę męża lub żony oraz poszczególne role zawodowe. Podziału na role wyznaczone i przyjęte nie należy rozumieć zbyt sztywno. Wyznaczeniu mogą towarzyszyć poszczególne momenty przyjęcia, a nawet pełnej identyfikacji z rolą.

Ludzie zaspokajają swe potrzeby życiowe w różnych grupach społecznych. Z działalnością w tych grupach wiąże się realizacja poszczególnych ról jednostki. Punktem wyjścia klasyfikacji ról jednostkowych (*classification of roles*) jest klasyfikacja grup społecznych. W zależności od znaczenia grupy, w obrębie której jednostka realizuje poszczególne role, wyodrębnia się role podstawowe i podrzędne — w obrębie roli podstawowej może występować szereg podporządkowanych jej ról cząstkowych.

W złożonej siatce ról spełnianych przez jednostkę w obrębie grup, w których jest uwikłana, wyróżnia się rolę główną jednostki (*key role*). Dla mężczyzny może to być rola zawodowa, dla jego dzieci rola szkolna, a dla żony rodzinna rola matki.

Suma wszystkich ról jednostki składa się na jej osobowość społeczną. Tego rodzaju uogólniona rola generalna (*the general role*) jest czymś innym niż rola główna. Tak jak różne pozycje zajmowane przez jednostkę składają się na jej stanowisko w społeczeństwie, tak też i różne role odgrywane przez jednostkę, gdy się je traktuje jako całość, stanowią jej rolę generalną.

W *Elementarnych pojęciach socjologii* J. Szczepańskiego pojęcie roli społecznej występuje w kontekście socjologicznej koncepcji osobowości. „Osobowość człowieka — pisze Szczepański — jest zintegrowaną całością elementów biogenicznych (wrodzone odruchy, cechy anatomiczne, procesy fizjologiczne), psychogenicznych (pamięć, uczucia, charakter, wola, wyobraźnia, spostrzegawczość, inteligencja) i socjogenicznych”¹⁰.

Wśród socjogenicznych elementów osobowości wyróżnia Szczepański: 1) kulturowy ideał osobowości, przekazywany jednostce w procesie socjalizacji w formie poszczególnych wartości lub systemów wartości, 2) role społeczne — wykonywane w różnych zbiorowościach, 3) jaźń subiektywną, czyli wytworzone pod wpływem społecznych interakcji wyobrażenie jednostki o sobie, 4) jaźń odzwierciedloną, czyli zespół wyobrażeń o osobie skonstruowany z wyobrażeń innych ludzi o naszej osobie.

¹⁰ Szczepański, *op. cit.*, s. 69. Według S. Baleya „suma czy wypadkowa tych wszystkich ról, które dana jednostka pełni w społeczeństwie, składa się ostatecznie na jej społeczną osobowość” (S. Baley, *Wprowadzenie do psychologii społecznej*, Warszawa 1959, s. 174).

Pojęcie roli społecznej wiąże Szczepański z pozycją społeczną, do której przywiązane są określone wzory zachowania się i odpowiedni zespół oczekiwań w tym względzie ze strony otoczenia. „Rola — pisze Szczepański — jest to względnie stały i wewnętrznie spójny system zachowań (działań) będących reakcjami na zachowanie się innych osób, przebiegających według mniej lub więcej wyraźnie ustalonego wzoru, których grupa oczekuje od swych członków”¹¹.

Z pozycją społeczną wiążą się prawa i obowiązki. Prawa łączą się z uzasadnionymi oczekiwaniami jednostki do traktowania jej wedle ustalonych wzorów; obowiązki polegają na wymaganiu od jednostki zachowań przewidzianych dla jej pozycji.

„Proces realizacji roli zależy od dość złożonego układu czynników: 1) od elementów bio- i psychogennych jednostki; budowa anatomiczna, zdolności, inteligencja itp. mogą umożliwiać, ułatwiać czy utrudniać wykonywanie pewnych ról; 2) od wzoru osobowego, określającego zespół cech idealnych, jakie jednostka wykonująca daną rolę powinna okazywać, oraz zespół idealnych sposobów zachowania się; 3) od definicji roli przyjętej w grupie czy kręgu społecznym, który »nadzoruje« jej wykonanie; 4) od struktury grupy czy kręgu, jej zwartości wewnętrznej i systemu nagród czy sankcji, którym ona dysponuje w stosunku do swoich członków; 5) od stopnia identyfikacji jednostki z grupą”¹².

Zdefiniowanie roli społecznej polega na określonym sposobie porządkowania wzoru osobowego do roli. Stopień zinstytucjonalizowania wzoru pełnienia określonej roli zależy od jej doniosłości dla funkcjonowania grupy. Trwała identyfikacja z rolą w ciągu pokoleń formuje cechy psychogenne w trwałe typy psychiczne (psychika pańska, dusza pańszczyźniana). Suma pełnionych w życiu ról koncentruje się wokół naszej wewnętrznej jaźni, naszej samooceny i samoświadomości.

W *Zarysie socjologii* Baumana koncepcja roli społecznej ujęta została — w ślad za literaturą zachodnią — nader psychologicznie, głównie pod kątem oczekiwań co do zachowań. Dokładniej natomiast omówiona została społeczna rola przywódcy w grupie. „Z pozycją — pisze Bauman — wiąże się jednoznacznie określona rola, czyli — znów według klasycznej już definicji Lintona — pewien standard zachowania, jakiego inni członkowie grupy oczekują od danej jednostki. Ocena jednostki przez grupę zależy od tego, w jakim stopniu jej faktyczne zachowanie zbliża się do standardu przypisanej jej roli. Role poszczególnych człon-

¹¹ Szczepański, op. cit., s. 76.

¹² *Ibidem*, s. 77. Szczepański powołuje się tutaj na R. Sarbinę, *Handbook of Social Psychology*.

ków grupy mogą być rozmaite — np. Walter M. Lifton wyróżnia aż 27 różnych ról, jakie mogą być wykonywane przez członków grupy dążącej do rozwiązania jakiegoś problemu¹³ — m. in. inicjatora, poszukiwacza informacji, dostarczyciela informacji, koordynatora, »pobudzacza«, technika procedury, specjalisty od kompromisów itd. Rzecz jasna, iż w rzeczywistej grupie jeden członek może pełnić kilka ról, wyodrębnionych w teoretycznym modelu grupowej procedury. Wśród różnych ról pełnionych w grupie wyróżnia się swą wagą rola przywódców¹⁴.

W powojennej socjologii polskiej pracą opartą na zastosowaniu kategorii roli społecznej do analizy społecznego systemu przedsiębiorstwa przemysłowego jako układu pozycji i ról społecznych jest *Socjologia zakładu pracy* A. Matejki¹⁵. W pracy znalazła interesujące rozwinięcie zwłaszcza koncepcja ról zawodowych i ich treści (dyrektora, specjalisty, majstra).

„Z pozycji — czytamy w studium Matejki — jaką dany pracownik zajmuje w systemie społecznym przedsiębiorstwa, konsekwentnie wynika określona rola społeczno-zawodowa, rozumiana jako jego postępowanie stanowiące wkład do funkcjonowania wymienionego systemu społecznego. Rola, w przeciwieństwie do pozycji, ma więc charakter dynamiczny i wyraża się w konkretnym działaniu będącym — rzecz można — częścią działań zbiorowych, w których dany system społeczny znajduje urzeczywistnienie¹⁶.”

„Rola zawodowa obejmuje zespół czynności roboczych wynikających z techniki danego zawodu, a także szereg uprawnień i obowiązków społecznych towarzyszących danej roli¹⁷.”

Rozległą krytyczną analizę koncepcji roli społecznej występujących na gruncie socjologii, psychologii społecznej i antropologii kulturalnej oraz szereg postulatów i prób precyzacji terminologicznych przynosi wspomniana już praca N. Grossa, W. S. Masona i A. W. McEacherna o rolach kierowników lokalnych szkół w stanie Massachusetts i rolach członków komitetów szkolnych¹⁸. Analiza ta spełnia w dużym stopniu rolę przeglądu i podsumowania problematyki ról społecznych na gruncie nauki krajów zachodnich.

¹³ W. H. Lifton, *Working with Group*, New York 1961, s. 17—18.

¹⁴ Bauman, *op. cit.*, s. 351.

¹⁵ A. Matejko, *Socjologia zakładu pracy*, Warszawa 1961, s. 318.

¹⁶ *Ibidem*, s. 179.

¹⁷ *Ibidem*, s. 182. W krótkim fragmencie pracy A. Sarapaty i K. Doktor, poświęconym problematyce pozycji i roli pracowników w przedsiębiorstwie podmiotem roli uczyniona została grupa (A. Sarapata i K. Doktor, *Elementy socjologii przemysłu*, Warszawa 1962, s. 142—158).

¹⁸ Gross, Mason, McEachern, *op. cit.*

Celem pracy była weryfikacja teoretycznych koncepcji roli społecznej w oparciu o badania empiryczne. W związku z tym książka rozpada się na dwie wyodrębniające się części, na część zawierającą krytyczny przegląd koncepcji roli społecznej (rozdziały I—V) i na część zawierającą w oparciu o wyniki badań empirycznych weryfikację własnych hipotez co do koncepcji roli oraz postulaty w odniesieniu do problematyki dalszych badań (rozdziały VI—XVIII).

W części pierwszej autorzy stwierdzają, że mimo iż termin rola społeczna jest używany w szeregu dyscyplin społecznych jako kluczowe pojęcie przy analizowaniu struktury i funkcjonowania układów społecznych oraz wyjaśnianiu społecznego zachowania się i działania jednostek — termin ten nie został dotąd wystarczająco jasno zdefiniowany i nie sprecyzowano wyraźnie zakresu jego teoretycznej i praktycznej użyteczności.

Aby osiągnąć ten cel, dokonują autorzy przeglądu definicji roli społecznej (m. in. definicji Parsonsa, Lintona, Newcomba, Benneta, Tumina oraz Davisa, Wilsona i Kolba, Maeda, Hillera i Camerona, Lindesmitha i Straussa, Cottrella, Stouffera oraz Homansa) — zmierzając do wyodrębnienia wspólnych dla tych definicji elementów treściowych. „Trzy podstawowe idee — konkludują Gross, Mason i McEachern — zawarte w większości omówionych koncepcji bądź w samych definicjach roli są następujące: osobniki (1) umiejscowione społecznie (2) zachowują się (3) ze względu na (określone) oczekiwanie¹⁹.

Ostrze krytyki autorów omawianej pracy skierowane jest zwłaszcza przeciwko tego rodzaju komponentowi roli, jaki stanowi zgodne oczekiwanie ze strony grupy lub społeczeństwa wobec jednostek zajmujących określone pozycje społeczne. Niezbędne jest przy postulatcie zgodności co do roli (*the postulate of role consensus*) empiryczne uzyskanie ścisłej wiedzy w zakresie faktów: a) względem czego istnieje zgoda w grupie lub społeczeństwie, b) jaki jest stopień nasilenia tej zgody, c) jaka część grupy lub społeczeństwa ową zgodę wyraża i sankcjonuje. Brak ścisłości i precyzji w związanych z problematyką ról analizach antropologii kulturalnej z zakresu typów i rysów kulturowych kwalifikuje te analizy, zdaniem autorów jako ujęcie raczej artystyczne niż ściśle naukowe. Wiele też utrudnień w nauce wprowadza zamęt w pojmowaniu roli — przez którą rozumie się bądź zbliżone do pozycji obiektywne miejsce jednostki w społeczeństwie, bądź oczekiwanie wobec jej zachowań.

Sporo wysiłku wkładają autorzy w rozbudowanie słownictwa umożliwiającego empiryczne badania problematyki ról społecznych. Zwraca-

¹⁹ *Ibidem*, s. 17.

cają oni uwagę na zagadnienie znaczenia dla funkcjonowania grupy zgodności w zakresie oczekiwań co do zachowań jednostki, na kwestie optymalnego stopnia zgodności oczekiwań i najniższego stopnia graniczącego z dezintegracją grupy.

Wyniki badania empirycznego zawierają materiał obrazujący zagadnienia zgodności co do roli, czynników kształtujących zachowanie się jednostek i kwestię konfliktów związanych z pełnieniem ról społecznych w małych grupach kierowników szkół i członków komitetów szkolnych. Egzemplifikując tę problematykę autorzy krytykują pogląd, że stopień zgodności oczekiwań członków grupy względem zachowania jednostki zależy od długotrwałości wzajemnych oddziaływań w grupie i homogeniczności podłoża społeczno-kulturalnego. U źródeł odmiennego zachowania się jednostek zajmujących różne pozycje społeczne tkwią nie tyle odmiennie motywacje i cechy osobowości, lecz odmiennie pojmowanie danej roli. W przypadku konfliktu w obrębie roli, gdy osobnik zajmujący określoną pozycję społeczną staje wobec dwóch lub więcej sprzecznych oczekiwań wobec swego zachowania, należy odróżniać komponent uprawnionego zobowiązania (*legitimate obligation*) jednostki i komponent nieuprawnionego oczekiwania (*illegitimate expectation*) otoczenia. Przyznają jednak autorzy, że nauka nie wypracowała jeszcze obecnie metod badawczych, umożliwiających ściśle przewidywanie zachowań człowieka w sytuacji konfliktowej.

W konkluzjach książki wyrażony jest pogląd, że zachowanie jednostki jest po części funkcją zajmowanej przez nią pozycji i częściowo rezultatem oczekiwań, jakie otoczenie wiąże z daną pozycją. W zakończeniu autorzy postulują wyróżnienie w definicjach roli elementów składowych, zalecają też czynić rozróżnienie pomiędzy faktycznym zachowaniem jednostki a zachowaniem oczekiwanym — pomiędzy konfliktem różnych ról a konfliktem w obrębie tej samej roli, pomiędzy wartościowaniem jednostki jako zajmującej określoną pozycję społeczną a wartościowaniem jej jako człowieka. Wskazują też na możliwość i znaczenie badania w związku z problematyką nabywania ról: procesów socjalizacji jednostki, zjawisk i mechanizmu kontroli społecznej i sankcji społecznych oraz kwestii spójności małych i dużych grup społecznych.

SPOŁECZNA ROLA JEDNOSTKI W ŚWIETLE DOKUMENTÓW PAMIĘTNIKARSKICH

Problematyka ról społecznych wyłoniła się i rozwinęła w związku z psychologicznymi i socjologicznymi koncepcjami człowieka i osobowości. Jednakże — jak stwierdza Szczepański — „konsekwentna i kom-

pletna socjologiczna teoria osobowości społecznej nie została jeszcze zbudowana²⁰. Podobnie rzecz się ma — jak wynika z dokonanego przeglądu pracy podsumowującej koncepcje ról społecznych na gruncie psychologii i antropologii — także z teorią ról społecznych. Najbardziej użyteczna wydawała się być tutaj teoria osobowości społecznej i ról społecznych stworzona przez Floriana Znanieckiego: a) zawiera ona główne elementy występujące we wszystkich definicjach ról społecznych; b) posiada zdecydowanie socjologiczny, a nie psychologiczny jedynie charakter; c) powstała w nawiązaniu do analiz dokonanych w oparciu o przeszło 700 autobiografii; d) posiada dużą popularność w polskim i światowym piśmiennictwie socjologicznym, stanowiąc cenny element naukowej tradycji narodowej²¹.

Przy nawiązywaniu do koncepcji wzoru osobowego, czyli roli społecznej w ujęciu Znanieckiego, nasuwa się jednocześnie możliwość i potrzeba pewnego dopełnienia tej koncepcji współczesnymi rozwinięciami i precyzacjami J. Szczepańskiego oraz akcentami klasowo-ustrojowymi sformułowanymi przez J. Chałasińskiego.

W ujęciu Znanieckiego rola społeczna to nic innego jak wzór osobowy, ukształtowany i obowiązujący w określonym kręgu społecznym. „Mówiąc, że osobnik w kręgu społecznym odgrywa społecznie wyznaczoną rolę osobistą — pisze Znaniecki — rozumiemy przez to, że krąg i on sam ujmuje i kształtuje jego osobę według pewnego uznanego typu czy wzoru osobowego, który to wzór jest narzucony mu i przyjęty

²⁰ Szczepański, *op. cit.*, s. 73.

²¹ Do koncepcji ról Znanieckiego nawiązuje także S. Baley przy omawianiu problematyki osobowości (*op. cit.*, s. 173): „Znanieckiego teoria osobowości społecznej i ról społecznych spotkała się z mniejszą raczej krytyką w okresie powojennym niż inne koncepcje tego uczonego”.

Z niedojrzałą krytyką dotyczącą koncepcji ról Znanieckiego polemizował prof. S. Ossowski. „W polemikach prowadzonych do niedawna przez niektórych ludzi pretendujących do nazwy »marksisty« szczególnie często spotykało się zarzuty oparte na niesformułowanym założeniu, że jeśli ktoś wysuwa jakąś zależność przyczynową, tym samym neguje inne zależności [...] Tak samo było ze Znanieckiego teorią kręgów wychowawczych. Ponieważ Znaniecki swoją typologię «ludzi terażniejszych» wyjaśniał charakterem niewielkich grup społecznych, opartych na stosunkach osobistych, w których jednostka spędza swe dzieciństwo i młodość i — w zależności od typu grupy — pełni taką lub inną rolę (»rola wychowanka /rodzina, szkoła/, rola młodocianego pracownika /gospodarstwo chłopskie, warsztat, fabryka/, rola towarzysza wśród rówieśników /kręgi zabawy/. Por. *Ludzie terażniejsi a cywilizacja przyszłości*, s. 136« [przypis S. Ossowskiego — F. J.], przeto zarzucono autorowi, że nie uznaje klasowego uwarunkowania typów ludzkich — jak gdyby kręgi społeczne, którymi się Znaniecki zajmował nie były już uwarunkowane klasowo”. S. Ossowski, *O osobliwościach nauk społecznych*, Warszawa 1962, s. 144.

przez niego jako indywidualna rola w danym kręgu. Znaczy to, że w każdym kręgu jest on właśnie taką osobą, za jaką go ma dany krąg i on sam siebie ma w tym kręgu i jego postępowanie oraz postępowanie innych względem niego stosuje się do tego, jak w przekonaniu kręgu i jego własnym taka osoba postępować powinna i jak inni względem niej postępować powinni²².

Wedle Znanickiego rola społeczna, czyli wzór osobowy, zawiera w sobie następujące elementy składowe: 1) jaźń odzwierciedloną, 2) stan socjalny, 3) funkcję społeczną, 4) znaczenie życiowe. „Jaźń odzwierciedlona czy jaźń społeczna — pisze Znanicki — to osobnik ujęty tak, jak przedstawia się sobie samemu, gdy uświadamia lub wyobraża sobie, że jest przedmiotem zainteresowania pewnego kręgu społecznego [...]

„Jakie składniki i cechy ciała własnego wysuną się na plan pierwszy w świadomości osobnika i jak osobnik je ocenia, to zależy przede wszystkim od zainteresowań okazywanych przez środowisko społeczne i od stosowanych przez nie sprawdzianów. W różnych rolach społecznych różne właściwości ciała traktowane są jako ważne i te same cechy w jednych rolach mogą być oceniane dodatnio, w innych ujemnie. Te społeczne zainteresowania i oceny nieraz większy wywierają wpływ niż najsilniejsze popędy biologiczne, jak dowodzi np. dobrowolne zadanie sobie cierpień i pozbawienie się przyjemności dla zadośćuczynienia wzorom estetycznym lub religijno-ascetycznym, uznawanym w pewnych kręgach społecznych, albo długie, ciężkie i nudne wysiłki czynione dla osiągnięcia sprawności w pracy lub sporcie [...] Znowu w różnych rolach społecznych różne cechy psychiki traktowane są przez kręgi społeczne jako ważne i rozmaicie oceniane. Osobnik wiedząc lub przypuszczając, jakie wnioski co do jego umysłu i charakteru dane koło wyciąga z jego postępów i wypowiedzeń, uświadamia sobie, że do danej roli społecznej należy jaźń psychiczna o określonych właściwościach, że np. w niektórych rolach trzeba być »rozsądnym«, w niektórych mieć »dobrą pamięć«, w niektórych posiadać »zasób wiadomości« z takiej lub innej dziedziny wiedzy, w niektórych być »wytrwałym«, »odważnym«, »posłusznym« itp.²³

Drugim zasadniczym elementem osoby społecznej jest — według Znanickiego — stan socjalny. „Do stanu socjalnego należy: stanowisko moralne, pozycja ekonomiczna, sfera bezpieczeństwa i sfera prywatności [...]

²² F. Znanicki, *Ludzie terazniejsi a cywilizacja przyszłości*, Warszawa 1935, s. 109.

²³ *Ibidem*, s. 117—119.

„Stanowisko moralne jest to prawo (obyczajowe lub ustawowe) osoby społecznej do tego, aby być traktowaną jako mniej lub więcej ważny przedmiot czynnych obowiązków moralnych, prawo wymagania, aby uczestnicy kręgu w postępowaniu względem niej objawili czynnie pozytywne dążności społeczne. Tak np. osobnik w kręgu rodzinnym ma stanowisko moralne, które implikuje w świadomości kręgu i jego własnej prawo do sympatii i pomocy ze strony innych członków rodziny; stanowisko moralne lekarza w kręgu pacjentów polega na tym, że ma on prawo do tego, aby pacjenci udawali się do niego po poradę i opiekę w sprawach zdrowotnych i z zaufaniem poddawali się jego kierownictwu; pracownik w biurze lub w fabryce ma stanowisko moralne wymagające, aby inni pracownicy chętnie i życzliwie współdziałali z nim w ramach ustalonego podziału i organizacji pracy; człowiek mający stanowisko moralne władcy ma w świadomości kręgu prawo żądać od podwładnych posłuszeństwa i lojalności itd. [...]

„Pozycja ekonomiczna — pisze dalej Znaniecki — polega zasadniczo na przyznaniem osobnikowi przez dany krąg społeczny (częstokroć z poparciem innych kręgów lub grup zorganizowanych) prawie do utrzymania bytu materialnego na pewnym poziomie [...]

„Sfera bezpieczeństwa osobistego obejmuje wszystkie te wartości człowieka, które dany krąg społeczny uznaje za słusznie do niego należące i które chroni od uszkodzenia przez ujemne działanie innych [...]

„Sfera prywatności obejmuje wszystkie te czynności osobnika, które dany krąg świadomie wyłącza z zakresu regulacji społecznej, traktuje jako sprawy ściśle osobiste, »prywatne« [...]

„Funkcję społeczną osoby stanowi ogół obowiązków, jakie posiada w danym kręgu. Obowiązki te są dwojakiego rodzaju. Jedne z nich dotyczą pewnych systemów kulturalnych wspólnych danej osobie i kręgowi, w którym jest ona społecznie obowiązana brać określony udział; te obowiązki obejmujemy w ogólnym pojęciu zadania rzeczowego osoby społecznej. Inne obowiązki natomiast dotyczą osobistych stosunków między daną osobą a uczestnikami jej kręgów z osobna lub razem; tę część funkcji społecznej nazwać by można aktywnością moralną osoby [...]

„Tak np. zadaniem rzeczowym lekarza w kręgu pacjentów jest wykonywanie czynności zawodowych zgodnie z istniejącymi sprawdzianami wiedzy i sztuki medycznej; zadaniem rzeczowym kapłana w kręgu wiernych — głoszenie i wyjaśnianie mitów i dogmatów, spełnianie obrzędów religijnych; zadania rzeczowe urzędnika bankowego lub pracownika fabrycznego są wyznaczone jako części czynności ekonomicznych względnie technicznych przedsiębiorstwa bankowego lub fabryki; zadaniem rzeczowym »damy z towarzystwa« w kręgu znajomych jest

udział czynny w tej kulturze hedonistycznej, estetycznej, intelektualnej, ekonomicznej, która stanowi podłoże życia towarzyskiego w danym środowisku.

„Moralna część funkcji społecznej osoby jest odpowiednikiem jej stanowiska moralnego. Wymaga ona, aby osobnik, jakimkolwiek jest jego zadanie rzeczowe, w stosunkach z innymi wykazywał czynną życiowość, dążył do porozumienia, sympatii, współdziałania, bezinteresownego altruizmu. Aktywność moralna może być indywidualistyczna lub zespołowa w zależności od tego, czy osobnik ma obowiązki tylko względem poszczególnych uczestników kręgu, czy też wobec kręgu jako zespołu spełniającego jakieś wspólne zadanie, dla którego konieczne jest zharmonizowanie społeczne uczestników. Rodzaj aktywności moralnej danej osoby w zespole zależy od tego, czy ona sama, czy inny uczestnik jej kręgu przewodzi w zespole kręgu dla wspólnych zadań. W pierwszym wypadku spełnia ona funkcję kierowniczą. Kierownictwo może być przodownictwem lub rządzeniem. W drugim wypadku ma funkcję zwolennika, »współdziała« z przodownikiem lub »pomaga« rządcy. W większych kręgach może spełniać funkcje pośredniczące między kierownikiem a zwolennikami.

„Ostatni składnik osoby społecznej, jej znaczenie życiowe, polega na wpływie, jaki odgrywanie przez osobnika danej roli wywiera bądź na jego własne życie, bądź na życie kulturalne i społeczne jego środowiska. W pierwszym wypadku mówimy o znaczeniu subiektywnym danej roli w ewolucji życiowej jednostki; w drugim o znaczeniu obiektywnym, jakie dane jego usposobienie posiada dla szerszego środowiska społeczno-kulturalnego²⁴.

Obok szeroko znanych na gruncie polskim prac *Ludzie terażniejsi a cywilizacja przyszłości* oraz *Społeczne role uczonych a historyczne cechy wiedzy*, w których to pracach zawarł Znaniecki swą teorię osobowości i ról społecznych — w dorobku naukowym Znanieckiego znajduje się szereg prac w języku angielskim poświęconych tej problematyce — aż po ostatnie dzieło jego życia, niedokończoną socjologię systematyczną, noszącą tytuł: *Stosunki społeczne i role społeczne*²⁵. Na 19 rozdzia-

²⁴ *Ibidem*, s. 120—128.

²⁵ F. Znaniecki, *Social Relations and Social Roles. The Unfinished Systematic Sociology*, Mandler Publishing Company, San Francisco 1965, s. 372. W zawartej w tej książce bibliografii blisko 100 książek i rozpraw naukowych, które wyszły spod pióra Znanieckiego, dotyczy problematyki ról społecznych, m. in. *The Social Role of the Man of Knowledge* (1940), *Social Groups as Products of Participating Individuals* (1939), *The Social Role of the Unemployed* (1939), *The Social Roles of Innovators* (1955), *Social Roles* (1961), *The Social Role of the University of Illinois Student* (nie opublikowana).

łów, z jakich składa się książka, 10 poświęconych zostało koncepcji roli społecznej i teorii osobowości. — Teoria ról zajmowała coraz bardziej kluczowe miejsce w systemie socjologii Znanieckiego i ewoluowała w kierunku ujęcia dynamicznego, warunkowanego zmiennością i rosnącą rangą ról zawodowych w mobilnych społeczeństwach przemysłowych współczesnego świata.

Istotnego rozwinięcia koncepcji roli społecznej o elementy związane z działaniem i o konkretyzacje historyczno-klasowe dokonuje J. Chałasiński w pracy *Spółczeństwo i wychowanie* w partii zatytułowanej „Rola społeczna jednostki jako element działania”. „Roli społecznej jednostki — pisze Chałasiński — nie można jednak traktować w oderwaniu od aktywności człowieka. Rola społeczna jednostki jest wytworem działania i zachowania się jednostek w zbiorowości [...] W życiu społecznym zachowanie się jednostki nie jest wyznaczone przez motywy czysto biologiczne. Zachowanie się jednostki w grupie jest zawsze związane z jej miejscem w grupie. Zachowuje się ona tak, jak tego wymaga miejsce społeczne, w jakim się znajduje. Dążenia jednostki wiążą się z jej rolą społeczną.

„W badaniach socjologicznych nad zachowaniem się jednostek należy brać pod uwagę nie tylko sytuację, w jakiej stawia jednostkę jej stanowisko w grupie, lecz także fakt, że zasadniczym czynnikiem zachowania się jednostki w zbiorowości jest przechodzenie od jednej roli społecznej do innej.

„Przedstawiona teoria grupy jako syntezy ról społecznych nasuwa dalsze zastrzeżenie. Zastrzeżenie to polega na tym, że społeczne role jednostek nie kształtują się w sferze nieskrępowanej fantazji twórczej. Kształtują się one w ramach życia społecznego, które przebiega w oparciu o materialne środowisko życia. Jakąkolwiek weźmiemy rolę społeczno-osobistą, historycznie ukształtowaną, czy to będzie członek klanu totemicznego, czy chłop, czy szlachcic, czy lekarz, czy akcjonariusz itp., to istotnym elementem w jej określeniu jest jej stosunek do materialnej rzeczywistości, w jakiej przebiega życie danej grupy. Wszelka rola społeczna, wzięta z historycznych znanych społeczeństw, zawiera miejsce w ramach historycznie ukształtowanej stanowowo-klasowej struktury społeczeństwa. Dlatego wszelkie analogie z rolami w sztuce scenicznej nasuwają myśl o zupełnej dowolności w kształtowaniu ról społecznych jednostki.

„Tymczasem tak nie jest. Zasadnicze role społeczne, w jakich ludzie występują w społeczeństwie two-

rząc różne grupy, są wytworami historii społecznej [podkr. — F. J.]”²⁶.

Rozwinięcie przez J. Chałasińskiego stworzonej przez F. Znanieckiego socjologicznej teorii osobowości i ról społecznych o elementy związane z praktycznym działaniem jednostek i ich miejscem w historycznie ukształtowanej klasowo-stanowej strukturze społeczeństwa pozwala na stosowanie kategorii roli społecznej w analizach socjologicznych kierujących się dyrektywami materializmu dziejowego.

W tym duchu lewicowi socjologowie amerykańscy C. W. Mills i H. Gerth niezwykle wysoko oceniają przydatność kategorii roli społecznej dla naukowego zrozumienia i opisu złożonych zagadnień osobowości jednostki ludzkiej oraz jej związku z historią i społeczeństwem. „Człowiek jako osobowość — piszą autorzy — jest tworem historycznym i może być najlepiej zrozumiany w kategoriach ról, które wykonuje i ucielesnia. Te role są wyznaczone przez rodzaj instytucji społecznych, wśród których zdarzyło się mu urodzić i dojrzewać. Jego pamięć, jego poczucie czasu i przestrzeni, jego postrzeganie, jego motyw, jego wyobrażenie o sobie — jego funkcje psychologiczne są kształtowane i kierowane przez szczególnie układ ról uwewnętrznianych przezeń z nadania jego społeczeństwa [...] Istotnie, integracja człowieka z innymi ludźmi — to znaczy role, które człowiek pełni — jest kluczem do pojmowania kategorii osobowości: osobowość jest złożona z zespołu ról, jakie człowiek pełni”²⁷.

Osobowość jednostki jako synteza pełnionych przez nią ról społecznych w rodzinie i szerszej zbiorowości stanowo-klasowej w określonych warunkach historycznych stanowi naczelny wątek czterotomowego dzieła socjologicznego opartego na 1500 życiorysach młodzieży wiejskiej. „Życiorysy te — pisał prof. J. Chałasiński w *Młodym pokoleniu chłopów* o związkach zachodzących pomiędzy indywidualnością jednostki a szerszymi procesami społecznymi — odkrywają nam przede wszystkim indywidualność ludzką w chłopie, odkrywają po prostu człowieka, który w swoich zasadniczych elementarnych dążeniach wszędzie jest jednakowy: szuka towarzystwa innych ludzi, zakłada rodzinę, chce się utrzymać przy życiu, chce być szczęśliwym. Łączy się w grupy z innymi, ale w żadnej z nich nie zatracą się całkowicie i coś indywidualnego, niesprawdzalnego zachowuje w sobie.

„Ale obok tej indywidualności ludzkiej w chłopie życiorysy te od-

²⁶ Chałasiński, *op. cit.*, s. 33—34.

²⁷ H. Gerth, C. W. Mills, *Character and Social Structure. The Psychology of Social Institutions*, New York 1953, s. 11, 80. Cytowane za Baumanem, *op. cit.*, s. 362.

krywają nam inny ważny fakt społeczny — warstwę chłopską. Innymi słowy, w życiorysach tych młode pokolenie chłopów przemawia nie tylko bogactwem indywidualności autorów, lecz także bogactwem wspólnych wartości; wspólnych postaw społecznych i dążeń. Życiorysy te ilustrują budzenie się i narastanie świadomości wspólnych tradycji i historii, wspólnych interesów ekonomicznych i społeczno-politycznych. Przedstawiają więc proces formowania się kształtu zbiorowego życia chłopów — proces kształtowania się warstwy chłopskiej w Polsce”²⁸.

Proces kształtowania się warstwy chłopskiej w Polsce Ludowej, jej awansu społecznego i pełnego uzyskiwania świadomości narodowej w toku współuczestnictwa w budowie socjalizmu, wreszcie proces porzucania przez nią tradycyjno-stanowego kształtu życia chłopskiego i przeobrażania się w nowoczesną grupę zawodową rolników najpełniej ukazany został w imponującym zbiorze 5500 autobiografii młodzieży wiejskiej, pozyskanym na XX-lecie Polski Ludowej i tysiąclecie państwowości polskiej. Ten największy w kraju i świecie zbiór życiorysów ludzi pracy oraz pion 100 poprzedzających go i blisko 200 następujących po nim jubileuszowych konkursów na pamiętniki w Polsce stanowi zarazem kapitalny, niezastąpiony, autentyczny i wiarogodny materiał źródłowy dla badań z zakresu filozofii człowieka oraz badań nad problematyką ról społecznych i osobowości.

BOGACTWO MATERIAŁÓW PAMIĘTNIKARSKICH W POLSCE A POTRZEBY BADAŃ NAD PROBLEMATYKĄ RÓL SPOŁECZNYCH I OSOBOWOŚCI

Od *Ludzi terażniejszych* Znanięckiego, dzieła opierającego się na 700 autobiografiach, poprzez *Drogi awansu społecznego robotnika*, *Młode pokolenie chłopów* i *Spółczeństwo i wychowanie* aż po tomy serii *Młodego pokolenia wsi Polski Ludowej* przebiega linia powiązań pomiędzy narastającym ruchem ludowego pamiętnikarstwa w polskiej kulturze narodowej a nurtem rozwijających się studiów nad problematyką roli społecznej i osobowości polskich robotników, chłopów i inteligencji.

Autobiografie pochodzące z obszernych zbiorów pamiętników zgromadzonych w drodze konkursu zyskują na wartości jako materiał źródłowy do analiz problematyki ról społecznych dzięki temu, że obrazują warunki bytu i elementy świadomości środowiska macierzystego pamiętnikarzy poprzez konkretne, jednostkowe losy grupy uczestników danego konkursu.

²⁸ J. Chałasiński, *Młode pokolenie chłopów*, t. 1, s. 12.

Zawarte w biograficznej kronice fakty życia jednostkowego i ról indywidualnych znajdują dokumentalne potwierdzenie i uzupełnienie w innych pamiętnikach pochodzących z tego samego środowiska oraz w pamiętnikach z innych środowisk i zbiorów. Odpowiednio bogaty plon konkursu zapewnia należyłą reprezentatywność typologiczną zarówno w zakresie zróżnicowania zawodowo-majątkowego środowiska pamiętnikarzy, jak też odzwierciedlanie regionalnej specyfiki tego zróżnicowania. Zgromadzenie większej liczby biografii w jednym określonym momencie i dzięki jednorodnym apelom oraz bodźcom konkurso- wym zapewnia materiałowi maksymalną jednolitość oraz możliwość immanentnej i porównawczej analizy pamiętników.

Dodatkową możliwość metodologicznych analiz i porównań stwarza istnienie zbiorów pamiętników uzyskanych z tych samych środowisk w pewnych odstępach czasu. Autobiografia stanowi w zasadzie odzwierciedlenie świadomości jej autora w chwili pisania retrospektywnej kroniki życia. Mimo że pamiętnikarze chłopscy posiadają, obok nieprze- ciętnej pamięci, wysoce rozwiniętą zdolność odtwarzania w opisach odnoszących się do przeszłości autentycznych postaw z tego okresu — nie potrafią jednak zupełnie wyzwolić się od widzenia wielu spraw przez pryzmat aktualnych doświadczeń. Uwidoczniało się to najwyraź- niej przy charakterystyce i ocenie położenia poszczególnych odłamów ludności wiejskiej w okresie międzywojennym — manifestowanej na kartach powojennych *Nowych pamiętników chłopów* i kartach pamięt- ników młodego pokolenia wsi Polski Ludowej. Nawet w stosunku do przedwojennych pamiętników chłopów, zebranych przez IGS i zgodnie uznawanych za wstrząsający krzyk nędzy i rozpacz przeludnionych głodujących wsi, oraz w stosunku do *Młodego pokolenia chłopów* po- wojenne pamiętniki znamionuje w odniesieniu do tamtych czasów nie- zwykle mocne i krytyczne akcentowanie bardzo ciężkiej ówczesnej sy- tuacji wsi i niesprawiedliwego charakteru stosunków pomiędzy ludź- mi — spotęgowane przez przedstawienie przeobrażonej sytuacji w Pol- sce Ludowej.

Zgodność zasadniczych rysów sytuacji grupy społecznej obrazowa- nej przez zbiory pamiętników pisanych w różnych okresach czasu, a na- wet w różnych ustrojach stanowi potwierdzenie źródłowej wartości pa- miętników jako materiału odzwierciedlającego obiektywną sytuację w macierzystych środowiskach pamiętnikarzy oraz wyznaczone przez nią role członków grup społecznych i towarzyszące jej subiektywne dążenia, przeżycia, postawy i oceny.

To połączenie w autobiografii danych o obiektywnych elementach sytuacji społecznej środowiskowo umiejscowionych jednostek z infor- macjami o subiektywno-kulturowej sferze dążeń, postaw i zachowań

społecznych, regulowanych przez wykształcone w danej społeczności wzory osobowe i życiowe decyduje o szczególnej przydatności materiałów pamiętnikarskich dla charakterystyki przemian społecznych ról jednostek oraz związanych z tym wzorów karier życiowych i działania społecznego.

Przy omawianiu problematyki roli społecznej odróżnia się zwykle rolę społeczną od pozycji społecznej.

Pozycja społeczna oddaje hierarchiczno-statyczny aspekt wzajemnych odniesień pomiędzy zajmującymi różne pozycje członkami określonych grup lub systemów społecznych. Z pojęciem roli społecznej związane są dynamiczno-uwarstwieniowe aspekty struktury działań i wzorów zachowań jednostek zajmujących określone pozycje społeczne. Przy definiowaniu roli społecznej kładzie się główny nacisk bądź na normatywny charakter tego pojęcia, wyrażający się w zespole oczekiwań, co do regulowanego przez wzór obyczajowy zachowania się społecznego jednostek, będących członkami określonych grup społecznych — bądź też na jego charakter funkcjonalny, znajdujący odbicie w zainteresowaniu dla faktycznego zachowania się osobnika w duchu wymogów wypływających z jego pozycji społecznej.

Wydaje się jednak, że w definicjach tych zbyt słabo akcentowane są wyznaczniki roli społecznej związane z klasowo-zawodową strukturą społeczeństwa, konkretnym typem środowiska i szczeblem jego cywilizacyjno-kulturowego rozwoju. Przy posługiwaniu się kategorią roli społecznej do analizy węzłowych momentów przemian sytuacji społecznej ludności wiejskiej i miejskiej w Polsce Ludowej należałoby, jak się wydaje, wychodzić z ogólnej problematyki społeczno-ekonomicznego uwarunkowania roli mas w procesie dziejowym i w przemianach poszczególnych krajów — i na tym tle rozpatrywać role jednostkowe jako zindywidualizowany i skonkretyzowany element składowy tych procesów generalnych.

Przy tego rodzaju podejściu na pierwsze miejsce w analizie problematyki ról społecznych wysuwałyby się obiektywne, związane z procesem pracy i przemian ustrojowo-cywilizacyjnych elementy stratyfikacyjno-środowiskowe i zasadniczy zrab analiz związany byłby z momentami uwarstwieniowymi i funkcjonalnymi rodziny, gospodarstwa i środowiska, pierwiastki zaś normatywne jawiłyby się jako dynamiczna pochodna przekształceń warunków obiektywnych.

Zobrazowane np. w biografjach młodzieży wiejskiej przemiany jednostkowych ról w kręgu rodzinnym stanowią formę przejawiania się obiektywnych procesów ogólnych w zjawiskach indywidualnych. U podłoża przemian warunków bytowania rodzinnego pamiętnikarzy leżą powojenne przeobrażenia ustrojowe i przesunięcia granic oraz pro-

cesy związane z planową socjalistyczną industrializacją i urbanizacją. Dzięki reformie rolnej i osadnictwu setki tysięcy osób wyzwoliły się od służebnej i wyrobniczo-najemnej roli „zawodowej”, uzyskując status samodzielnej gospodyni czy gospodarza. Analogiczną funkcję spełnia wychodźstwo ze wsi do przemysłu i szkół. W ramach samej wsi pojawia się kategoria ludzi trwale łączących zajęcia rolnicze z różnorodnymi zajęciami pozarolniczymi w przemyśle, administracji, handlu i usługach. Wraz z rozbudową przemysłu i rozwojem komunikacji zwiększa się dopływ na wieś produkcyjnych i konsumpcyjnych wytworów cywilizacji przemysłowej. Rozpada się izolacja dawnych zamkniętych społeczności lokalnych, nasilają więzi personalne i kulturalne pomiędzy środowiskiem wiejskim i miejskim oraz powolnej niwelacji ulegają jaskrawe różnice pomiędzy nimi w sferze kulturowej.

Obiektywne procesy zachodzące w zbiorowości narodowo-państwowej i przekształcające losy i rolę jednostek znajdują również wyraz w autobiografiach młodzieży wiejskiej w postaci przeobrażanych warunków życia i pozycji społecznej oraz zmienionego wzoru zachowania się i przekształconych dążeń społecznych. Gwałtowne zmiany zewnętrznego środowiska społecznego dokonują rewaloryzacji tradycyjnych wartości i rodzą wartości nowe oraz odpowiadające im wzory zachowania. Zmienia się funkcja własności ziemi. Przestała ona być jedynym, fetyszowanym często źródłem utrzymania oraz determinantą losów i prestiżu jednostki. Wartości osobowe podporządkowane niegdyś interesom gospodarstwa coraz pełniej dochodzą do głosu w życiu rodziny. Zaaprobowanym wzorem kariery jednostki stały się pozarolnicze role zawodowe osiągnane przez wykształcenie lub wychodźstwo. Grupa rodzinna na wsi zaczyna powoli przybierać cechy audytorium umożliwiającego autoekspresję walorów rozwijającej się osobowości członków rodziny. Formuje się wzór roli zawodowej nowoczesnego rolnika.

Obecnie socjologia polska stoi w obliczu nowych potrzeb i możliwości badawczych w zakresie problematyki ról społecznych i osobowości. Przemiany i niepokoje współczesnego świata, ogrom przeobrażeń w XX-leciu Polski Ludowej oraz masowość procesów awansu społecznego i kulturowego, zwłaszcza wśród młodego pokolenia, a wreszcie odwrót od apriorycznych spekulacji ku żywym problemom i wiarogodnym autentycznym materiałom źródłowym stwarzają szerokie zapotrzebowanie na opracowania z zakresu problematyki jednostki ludzkiej umiejscowionej w konkretnych warunkach społeczno-historycznych. Niezastąpionym materiałem źródłowym stają się tutaj rozwinięte auto-relacje jednostek — ich życiorysy własne i pamiętniki. Istota człowieka bowiem — jak trafnie stwierdził Marks — to nie abstrakcja tkwiąca w ponadczasowej uniwersalistycznej jednostce ludzkiej, bowiem istota

człowieka jest nierozzerwalnie związana z całokształtem historycznie konkretnych stosunków społecznych.

Na znaczenie i pilną potrzebę socjologicznych studiów nad osobowością ludzką w społeczeństwie socjalistycznym wskazał ostatnio prof. J. Szczepański w artykule zamieszczonym na łamach „Kultury i Społeczeństwa”²⁹.

Należy żywić nadzieję, że w rozwijających się studiach nad rolami społecznymi i osobowością ludzi pracy w Polsce Ludowej odpowiednio zużytkowany zostanie bogaty, unikalny w skali światowej płon prawie 300 konkursów na pamiętniki w naszym kraju.

²⁹ J. Szczepański, *Osobowość ludzka w procesie powstawania społeczeństwa socjalistycznego*, „Kultura i Społeczeństwo”, 1964, nr 4.